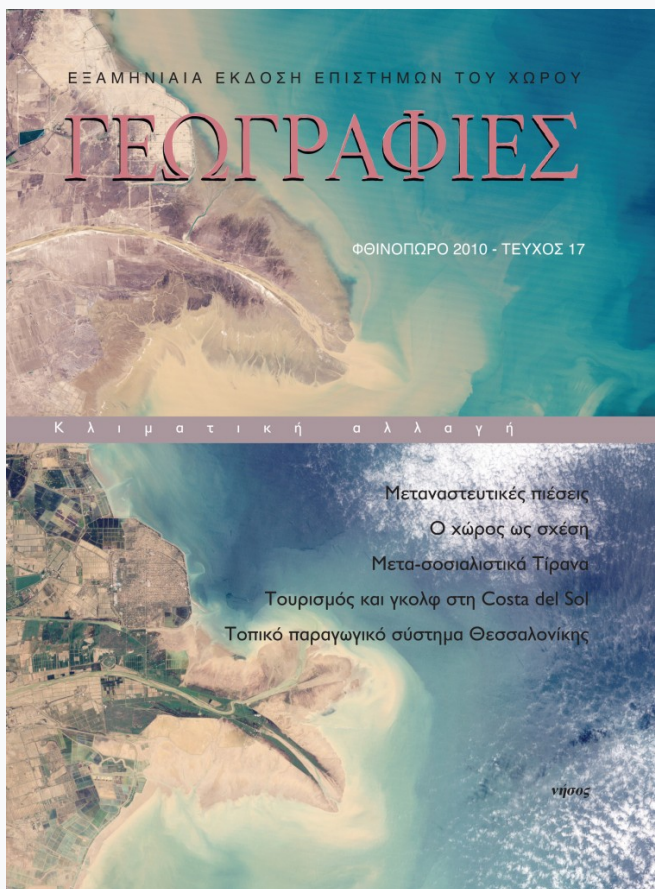

Γεωγραφίες

Αρ. 17 (2010)

Γεωγραφίες, Τεύχος 17, 2010

**ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ
ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:
ΜΕΓΕΘΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ, ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ
ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

Στέλιος Γκιάλης

ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΟΥ ΤΟΠΙΚΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ: ΜΕΓΕΘΗ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ, ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗΣ ΚΑΙ ΕΥΕΛΙΚΤΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Στέλιος Γκιάλις

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εργασία αυτή υποστηρίζει πως οι αναδιαρθρωτικές επιλογές των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων οφείλουν να μελετώνται στο πλαίσιο τοπικών παραγωγικών συστημάτων με ιδιαίτερη έμφαση σε χωρικές, κλαδικές και εργασιακές παραμέτρους, καθώς δεν μπορούν να ερμηνευθούν με επάρκεια από μεταφορντικά θεωρητικά υποδείγματα όπως της «ευέλικτης εξειδίκευσης» ή της «ευέλικτης επιχείρησης». Αντλώντας από εκτεταμένη εμπειρική έρευνα στην περιοχή Θεσσαλονίκης, αναδεικνύεται η ύπαρξη δύο διακριτών πόλων αναδιαρθρωτικών πρακτικών, ενός «αμυντικού» και ενός «επιθετικού», οι οποίοι συνυπάρχουν στο πλαίσιο ενός ιεραρχικά δομημένου προτύπου συσσώρευσης. Κάθε μια από τις στρατηγικές αντιστοιχεί σε διαφορετικές μορφές ευέλικτων μορφών απασχόλησης, με επιμέρους διαφοροποιήσεις ανά κλάδο. Κάθε μια καθορίζεται και με τη σειρά της καθορίζει το τοπικό παραγωγικό σύστημα της περιοχής στην οποία αναπτύσσεται, αλληλεπιδρώντας με διαφορετικό τρόπο και ακολουθώντας διαφορετικά χωροθετικά πρότυπα.

Crisis and restructuring in the local productive of Thessaloniki:
firms' size, restructuring strategies and flexible employment

Stelios Gialis

ABSTRACT

This study claims that the restructuring strategies of Greek industrial firms must be studied in the context of local productive systems' reformations with specific emphasis to spatial, sector-based and labour parameters. In parallel, the study underlines that these restructuring strategies cannot be sufficiently interpreted by post-fordist theories such as those of 'flexible specialization' or 'flexible firm'. Drawing upon an extended case study in Thessaloniki, Greece the study highlights two distinct restructuring strategies, a 'defensive' strategy and an 'offensive' strategy; both these strategies coexist and interact in the frames of a hierarchically structured mode of accumulation. Each one of these strategies is related to divergent flexible employment forms, which vary among different sectors. Each restructuring strategy interacts with the local productive system in a distinct way, following divergent locational patterns.

1. Εισαγωγή

Η οικονομική στασιμότητα και η αστάθεια της δεκαετίας του '70 έθεσαν σε αμφισβήτηση τις κυρίαρχες πολιτικές ανάπτυξης και την αποτελεσματικότητα του φορντικού προτύπου συσσώρευσης. Η κρίση αυτού του προτύπου ανάπτυξης καθώς και το διάδοχο μοντέλο αποτέλεσαν αντικείμενο μελέτης μιας σειράς θεωρητικών αναλύσεων. Κοι-

νός τόπος ανάμεσα στις προσπάθειες ερμηνείας της νέας εποχής είναι η συνεχής τάση αύξησης της ευελιξίας των παραγωγικών συστημάτων, η κάθετη αποσυγκέντρωση βιομηχανικών συμπλεγμάτων και η επέκταση των ευέλικτων μορφών εργασίας (Harvey, 1990· Amin, 1994· Sheppard και Barnes, 2003).

Στο πλαίσιο των αναδιαρθρώσεων αυτών πόλεις, περιφέρειες και βιομηχανικά συμπλέγματα περιφερειακών ή ημι-περιφερειακών χωρών όπως η Ελλάδα βγήκαν από την «ανυποληψία» της «υπανάπτυξης» και της καθυστέρησης και επαινέθηκαν για τη δυναμική προσαρμογής και τα αξιόλογα οικονομικά τους αποτελέσματα. Η ευρεία διασπορά ευέλικτων εργασιακών σχέσεων και υπεργολαβικών μορφωμάτων παραγωγής θεωρήθηκε απαραίτητο συστατικό ενός τέτοιου παραγωγικού δυναμισμού. Μάλιστα, πολλές από τις αναλύσεις για τη μετάβαση σε μια νέα πραγματικότητα δεν απέφυγαν να μιλήσουν για την ανάγκη επέκτασης και εμβάθυνσης ενός προτύπου «ευέλικτης εξειδίκευσης» και στις εν λόγω περιοχές, με βάση τη θετική εμπειρία των περιφερειών της Τρίτης Ιταλίας. Για το πρότυπο αυτό πολλά έχουν ειπωθεί και μια νέα επισκόπηση θα ήταν περιττή (Hirst και Zeitlin, 1991). Αξίζει όμως να υπογραμμιστεί πως οι θεωρητικοί της ευέλικτης εξειδίκευσης υποστήριζαν εμφορικά πως είναι δυνατόν, κάτω από κατάλληλες πολιτικές, θεσμικές και παραγωγικές προϋποθέσεις που παίρνουν τη μορφή «βιομηχανικών τομών», τα δίκτυα των μικρομεσαίων παραγωγικών μονάδων να αποτελέσουν ένα αποτελεσματικό αντίβαρο ή συμπλήρωμα στη μαζική βιομηχανία (Piore και Sabel, 1986). Όπως εύστοχα υποστηρίχθηκε, το παράδειγμα των «ευέλικτα εξειδικευμένων βιομηχανικών συνοικιών» μετατράπηκε, προς τα μέσα της περασμένης δεκαετίας, σε μια νέα «ορθοδοξία», ένα κοινώς αποδεκτό δόγμα ανάμεσα σε μεγάλη μερίδα ριζοσπαστών και νεοφιλελεύθερων ανθρωπογεωγράφων και περιφερειολόγων (Hadjimichalis, 2006: 82-3).

Άλλες προσεγγίσεις όπως αυτή της «ευέλικτης επιχείρησης», εστιάζοντας σε ενδο-επιχειρησιακές μεταφορντικές εξελίξεις, δεν δίστασαν να μιλήσουν για το πέρασμα σε μια νέα εποχή, συνεχούς απορρύθμισης των παραδοσιακών εργασιακών σχέσεων και σταδιακής επικράτησης ενός νέου προτύπου ενδο-εργοστασιακού καταμερισμού εργασίας. Ο καταμερισμός αυτός υιοθετεί δύο κυρίαρχες ομάδες εργαζομένων, μια κεντρική στην οποία εφαρμόζονται στρατηγικές λειτουργικής ευελιξίας και πολυειδίκευσης και μια περιφερειακή η οποία απασχολείται με ασταθείς, ευέλικτες ή άτυπες εργασιακές σχέσεις (Atkinson και Meager, 1986· Avery και Zabel, 2001). Και εδώ η σχετική ανάλυση και κριτική είναι εκτενής και διαφωτιστική (Δεδουσόπουλος, 2002).

Σε όσα ακολουθούν επιχειρούμε να αναδείξουμε πώς οι αλλαγές στη βιομηχανία κοινωνικών σχηματισμών, όπως ο ελληνικός, δεν μπορούν να ερμηνευθούν ικανοποιητικά από τα κεντρικά θεωρητικά μεταφορντικά πρότυπα περί «ευέλικτης εξειδίκευσης» ή «ευέλικτης επιχείρησης», παρά τα επιμέρους σημαντικά ευρήματα των δύο αυτών προτύπων. Στο πλαίσιο της παραπάνω ευρύτερης προβληματικής, επιχειρούμε να μεταθέσουμε το επίκεντρο του προβληματισμού από τους γενικούς μακροοικονομικούς δείκτες, την προώθηση της επιχειρηματικότητας και τις θετικές (ή αρνητικές) εξαγωγικές επιδόσεις στο επίπεδο των αναδιαρθρωτικών στρατηγικών που προκρίνονται από τις επιχειρήσεις σε συγκεκριμένους τόπους, στο πλαίσιο των προσπαθειών τους για προσαρμογή και αντιμετώπιση του διεθνούς και εσωτερικού ανταγωνισμού. Οι στρατηγικές αυτές, αναπόσπαστο στοιχείο συγκρότησης και διαφοροποίησης των οποίων αποτελούν οι ευ-

έλικτες μορφές εργασίας, αντλούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους από το χωρο-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο εντάσσονται. Με άλλα λόγια συμβάλλουν στη διαμόρφωση της φυσιογνωμίας τοπικών παραγωγικών συστημάτων στα όρια των οποίων αναπτύσσονται, αλλά διαμορφώνονται με τη σειρά τους από τις τοπικές ιδιομορφίες και διαδικασίες. Οι διεργασίες αυτές οφείλουν να γίνουν αντιληπτές στο πλαίσιο ενός σύνθετου καμβά αλληλεπίδρασης τοπικού/εθνικού/διεθνικού με κεντρικό άξονα τις διαδικασίες ολοκλήρωσης και απελευθέρωσης των αγορών κεφαλαίου, εργασίας, εμπορευμάτων και υπηρεσιών (Massey, 2005).

Στην αμέσως επόμενη ενότητα (ενότητα 2) αναλύεται εν συντομία το θεωρητικό υπόβαθρο της προσέγγισής μας και τίθενται τα κριτήρια με βάση τα οποία γίνεται η διάκριση των διαφορετικών στρατηγικών αναδιάρθρωσης. Ακολούθως στην ενότητα 3 αναλύονται οι διακριτές αυτές στρατηγικές με συγκεκριμένα κλαδικά παραδείγματα και αναφορές από τη Θεσσαλονίκη. Τέλος η ενότητα 4 επιχειρεί να συνοψίσει βασικά πορίσματα της έρευνας πεδίου και να προτείνει ευρύτερες συμπερασματικές παρατηρήσεις, πολλές από τις οποίες τίθενται και ως ανοικτά ερωτήματα για περαιτέρω διερεύνηση.

2. Τοπικά παραγωγικά συστήματα, εργασία και αναδιάρθρωση

Η έλλειψη μιας κυρίαρχης και αναγνωρίσιμης θεωρίας γύρω από τις συντελούμενες αναδιαρθρώσεις αποτελεί χαρακτηριστικό της μεταφορντικής εποχής, που καθιστά αναγκαίες τις όποιες αναζητήσεις. Το βασικό θεωρητικό πλαίσιο που ακολουθούμε στη συνέχεια αξιοποιεί έννοιες-κλειδιά κριτικών γεωγραφικών προσεγγίσεων στο πλαίσιο της προσέγγισης των θεωρητικά πληροφορημένων εμπειρικών ερευνών. Βασική μας αντίληψη είναι πως οι αλλαγές στη σύγχρονη οικονομική γεωγραφία πρέπει να αναλύονται ως μια ενιαία, αντιφατική διαδικασία που αλληλεπιδρά σταθερά με δύο διαφορετικά επίπεδα, το τοπικό και το παγκόσμιο. Οι κριτικές θεωρίες γύρω από την οικονομική και τη βιομηχανική αναδιάρθρωση απέτυχαν πολλές φορές να αποδώσουν αποτελεσματικά τις αλλαγές σε τόπους και περιοχές, που συχνά απέχουν από τα κεντρικά πρότυπα. Οι θεωρίες αυτές ανέδειξαν με συστηματικό τρόπο κομβικά ζητήματα και αντιθέσεις ανάμεσα σε κεφάλαιο-εργασία ή παραγωγή-κατανάλωση, υποτιμώντας συχνά το χώρο, στο επίπεδο ενός απλού αποδέκτη των οικονομικών αντιθέσεων και αλλαγών. Παρά τις όποιες αδυναμίες, η ισχύς των κριτικών προσεγγίσεων παραμένει σε διαρκή επικαιρότητα, ιδιαίτερα σήμερα που οι διεθνείς διαδικασίες, αναδιαρθρώσεις και πολιτικές επηρεάζουν τη φυσιογνωμία, ακόμη και απομακρυσμένων περιοχών (Harvey, 2006). Όπως έχει υπογραμμιστεί, η μελέτη των διεθνών διαδικασιών και των «γενικών νόμων κίνησης», στη διαλεκτική τους αλληλεπίδραση με τις τοπικές συνθήκες, παραμέτρους και προϊστορίες, αποτελεί βασικό εργαλείο προσέγγισης της σύγχρονης πραγματικότητας (Syrret, 1995· Massey, 2005).

Πράγματι, μια σειρά από θεωρητικά πληροφορημένες εμπειρικές έρευνες, ιδιαίτερα από τις αρχές της δεκαετίας του '90, κάλυψαν σημαντικά κενά, αλλά και εμπλούτισαν τις αναλύσεις της κριτικής γεωγραφίας, ασχολούμενες με τις τοπικές αγορές εργασίας, τα δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρήσεων, το ρόλο της ευέλικτης ή άτυπης εργασίας και των εύελικτων παραγωγικών δραστηριοτήτων στην ανάπτυξη πόλεων και περιφερειών. Το υποβαθμισμένο αστικό και περιφερειακό πε-

ριβάλλον, η ανεργία, το ζήτημα της κατοικίας και οι χώροι κοινωνικής διαβίωσης και κατανάλωσης εξετάστηκαν τόσο στο εσωτερικό μιας συγκεκριμένης περιοχής, όσο και ως αποτελέσματα μιας διεθνούς και εθνικής διαδικασίας κεφαλαιακής αναδιάρθρωσης, με συγκεκριμένες τοπικές διαστάσεις και ιδιαιτερότητες (Massey και Meegan, 1982· Scott και Storper, 1993· Χατζημιχάλης και Βαίου, 1997).

Μια αντίστοιχη προσέγγιση δοκιμάζουμε στο πλαίσιο του παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης, όπου προσπαθούμε να εντοπίσουμε το χαρακτήρα των αλλαγών στην ελληνική βιομηχανία, μέσα από εκτεταμένη έρευνα πεδίου. Ένα τοπικό σύστημα, όπως αυτό που εξετάζουμε, είναι χωρικά και χρονικά προσδιορισμένο και αποτελείται από μια σειρά δυναμικές συνιστώσες. Τέτοιες είναι:

- Η παραγωγική υποδομή της περιοχής
- Η τοπική αγορά εργασίας
- Η προϊστορία και αναπαραγωγή των ευέλικτων μορφών εργασίας

Υπό μια τέτοια οπτική, το θεσμικό πλαίσιο, οι τοπικές αρχές ρύθμισης, οι φυλετικές διακρίσεις, η παρουσία μεταναστών, ο ρόλος των εργατικών φορέων, ο κατακερματισμός σε περιοχές κατοικίας και εργασίας είναι μερικοί από τους παράγοντες που διαμορφώνουν το γεωγραφικό και αναπτυξιακό πρότυπο μιας περιοχής και πρέπει να αναλυθούν. Παράλληλα, το είδος των δραστηριοτήτων μιας περιοχής, η θέση της στο διεθνή και εθνικό καταμερισμό εργασίας, η τοπική βιομηχανική εξειδίκευση, ο βαθμός εκσυγχρονισμού των επιχειρήσεων σε τεχνολογικό/οργανωτικό επίπεδο, αλληλεξαρτώνται από τα χαρακτηριστικά της προσφερόμενης εργασίας.

Συνολικά, για την προσέγγιση που ακολουθούμε οι παραγωγικές αναδιαρθρώσεις, ο διαρκώς μεταβαλλόμενος ρόλος της ανθρώπινης εργασίας και οι γεωγραφικές διαφοροποιήσεις αυτών αποτελούν βασικούς παράγοντες ερμηνείας των σύγχρονων εξελίξεων. Η εργασία με τις διάφορες ευέλικτες μορφές της αναδεικνύεται σε βασικό στοιχείο διαμόρφωσης του σύγχρονου αναπτυξιακού προφίλ τόπων και περιοχών.

3. Στρατηγικές αναδιάρθρωσης στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης

Σύμφωνα με το υπάρχον βιβλιογραφικό και εμπειρικό υλικό, η ελληνική βιομηχανία στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε ξεπερασμένες μεθόδους παραγωγής, χαμηλή καθετοποίηση, μικρά παραγωγικά και επιχειρησιακά μεγέθη, ελλιπή τεχνολογικό εκσυγχρονισμό. Ταυτόχρονα φαίνεται πως στο πλαίσιο των γενικότερων διαδικασιών προσαρμογής, τις τελευταίες δύο δεκαετίες ένας πυρήνας βιομηχανικών επιχειρήσεων σε συγκεκριμένους κλάδους έκανε σημαντικά βήματα προς μια κατεύθυνση εκσυγχρονισμού, διεξόδου σε νέες αγορές, αναβάθμισης οργανωτικών δομών και προϊόντων. Συχνά μάλιστα υποτέθηκε πως ο εντοπισμός των «υγιών» αυτών αναδιαρθρωτικών επιλογών θα βοηθήσει και τις μονάδες ή τους κλάδους που καθυστερούν να ενταχθούν περισσότερο δυναμικά στον εγχώριο και διεθνή καταμερισμό εργασίας (Χασσίδ, 1994· Ιωακείμογλου, 1996· ΤΕΕ, 2006).

Η επιλογή της Θεσσαλονίκης ως πεδίο μελέτης δεν είναι τυχαία, καθώς αποτελεί το δεύτερο σημαντικό αστικο-βιομηχανικό σύμπλεγμα της Ελλάδας, με έναν πληθυσμό που υπερβαίνει το 1.000.000 σε επίπεδο νομού και τους 750.000

κατοίκους σε επίπεδο πολεοδομικού συγκροτήματος αντίστοιχα. Οι πρόσφατες ανατροπές στο πολιτικό καθεστώς των χωρών της Βαλκανικής και οι γενικότεροι μετασχηματισμοί και γεωπολιτικές επιδιώξεις στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, έχουν φέρει την πάλαι ποτέ πολυεθνική πόλη στη θέση ενός «Μητροπολιτικού» κόμβου. Οι δυνατότητες και οι κατευθύνσεις αξιοποίησης αυτού του κομβικού ρόλου αποτελούν πεδίο προβληματισμού και αντιπαραθέσεων (Hall και Danta, 1996· Γκιάλης κ.ά., 2005).

Στις παραγωγικές και εργασιακές δομές της πόλης, όπως και σε ολόκληρο τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, είναι μεγάλο το ιστορικό ειδικό βάρος των ευέλικτων μορφωμάτων. Αυτές οι δομές σε συνδυασμό με τη γεωγραφική εγγύτητα έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προσέλκυση και αφομοίωση πλήθους μεταναστών τα προηγούμενα χρόνια. Εισροή μεταναστών και φυγή των μεταποιητικών επιχειρήσεων από και προς τις Βαλκανικές χώρες, αντίστοιχα, είναι οι δύο κεντρικές όψεις της μετασχηματιστικής δυναμικής στο τοπικό σύστημα. Η κρίση του βιομηχανικού τομέα και η αύξηση της ανεργίας εμφανίζονται περισσότερο οξυμένες από ότι στην υπόλοιπη χώρα, ειδικά στις παραδοσιακά εκτενείς δραστηριότητες εντάσεως εργασίας οι οποίες ενσωμάτωναν ποικίλες μορφές «διάχυτων» δραστηριοτήτων στον αστικό και περιαστικό χώρο (Λεοντίδου, 1986· Λαμπριανίδης και Λυμπεράκη, 2001· Hatziprokoriou, 2004· Gialis και Karnavou, 2008). Στο σημερινό ΑΕΠ και την τομεακή κατανομή απασχόλησης της πόλης η βιομηχανία εξακολουθεί να διατηρεί ισχυρό αλλά συρρικνούμενο μερίδιο, απασχολώντας έναν στους τέσσερις εργαζόμενους σε ιδιωτικές επιχειρήσεις, με τις τριτογενείς δραστηριότητες να κυριαρχούν αλλά και τις επενδύσεις «μεγάλων» βιομηχανικών μονάδων να βρίσκονται στο 60% του πανελλαδικού μέσου όρου (Πελαγίδης, 1997).

3.1 Έρευνα πεδίου σε βιομηχανικές επιχειρήσεις

Η έρευνά μας στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης πραγματοποιήθηκε τη διετία 2002-2003 και εστίασε σε έξι βιομηχανικούς κλάδους. Συγκεκριμένα, μελετήθηκαν επιχειρήσεις παραγωγής ποτών, κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, υποδημάτων, μη μεταλλικών ορυκτών, μηχανημάτων και ηλεκτρονικών υπολογιστών. Διευρύναμε τον τελευταίο κλάδο με τις επιχειρήσεις που παράγουν λογισμικό, καθώς οι τελευταίες ενσωματώνουν μια κατεξοχήν «υλική» διαδικασία παραγωγής, παρόλο που αυτή επίσημα καταγράφεται στις υπηρεσίες. Το δείγμα των 200 επιχειρήσεων που μελετήθηκε επιλέχθηκε με τυχαία στρωματοποιημένη δειγματοληψία με βάση τα ενιαιοποιημένα αρχεία μελών των Επιμελητηρίων και του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βόρειας Ελλάδας. Ο βασικός σκελετός, στη βάση του οποίου δομήθηκε το ερωτηματολόγιο που απευθύνουμε στις επιχειρήσεις, μπορεί να ταξινομηθεί στις εξής ερευνητικές ενότητες:¹

- Επιλογές παραγωγικού και τεχνολογικού εκσυγχρονισμού. Υλοποίηση επενδύσεων, συστήματα ποιότητας και καινοτομίας, ανανέωση του εξοπλισμού.
- Μορφές οργάνωσης της παραγωγής που αντιστοιχούν στα μεταφορτικά ευέλικτα πρότυπα και, ειδικά, αξιοποίηση ευέλικτων τεχνολογικών συστημάτων, παραγωγή σε διαφοροποιημένες σειρές, δικτύωση.
- Αξιοποίηση ευέλικτων μορφών απασχόλησης. Εναλλακτικές μορφές εργασίας, αντιμετώπιση ανταγωνισμού και διακυμάνσεων ζήτησης, μεταβολές της απασχόλησης συνολικά ή στη βάση ενός τεχνολογικού εκσυγχρονισμού.

1. Ο τελικός αριθμός του δείγματος περιελάμβανε λίγο περισσότερες από 400 βιομηχανικές επιχειρήσεις. Γνωρίζοντας εκ των προτέρων τις αναμενόμενες αρνήσεις στην συμπλήρωση του ερωτηματολογίου, με βάση και την εμπειρία της δοκιμαστικής έρευνας πεδίου -αρνήσεις που κυμαίνονται από 30% έως 90% σε αντίστοιχες έρευνες- εκτιμήθηκε ότι το δείγμα αυτό ήταν ικανοποιητικού μεγέθους. Τέθηκε έτσι ως στόχος ο περιορισμός του ποσοστού άρνησης στη συμπλήρωση των ερωτηματολογίων στο 50% κάθε κλάδου και κάθε ομάδας επιχειρήσεων, αφού πρώτα το ερωτηματολόγιο απεστάλη σε όλες τις επιχειρήσεις ανεξαιρέτως. Η επίτευξη του στόχου αυτού έγινε εφικτή μέσα από μια στρατηγική διαδοχικών προσεγγίσεων των επιλεγμένων επιχειρήσεων, που αναλύεται στην αμέσως επόμενη ενότητα. Συνολικά απάντησαν 203 επιχειρήσεις από τις οποίες αφαιρέθηκαν τρεις που ήταν ελλιπείς ή είχαν περισσότερες από τις μισές απαντήσεις ασυμπλήρωτες, και συνεπώς καταλήξαμε σε ένα δείγμα διακοσίων (200) επιχειρήσεων.

Οι διακοσίες (200) επιχειρήσεις αντιστοιχούν περίπου στο 20,6% του συνολικού πληθυσμού για τους εξεταζόμενους κλάδους, μέγεθος που είναι εξαιρετικά ικανοποιητικό για έρευνες αυτού του τύπου. Για παράδειγμα, αναφέρουμε ενδεικτικά πως για να είναι το δείγμα μας πλήρως αντιπροσωπευτικό του συνόλου των επιχειρήσεων στους υπό μελέτη κλάδους, με βάση τις στατιστικές μεθόδους για τον προσδιορισμό μεγέθους δείγματος, για διάστημα εμπιστοσύνης $\alpha=90\%$ και μέγιστη διαφορά μεταξύ εκτίμησης και πραγματικού ποσοστού $d=6\%$, προκύπτει μέγεθος δείγματος $n=187,9$.

Για τη σύνθεση και δημιουργία ενός μητρώου επιχειρήσεων των κλάδων έρευνας, όσο το δυνατόν πληρέστερο σε σχέση με τον πραγματικό πληθυσμό στους υπό εξέταση κλάδους, το οποίο να αναφέρει τον αριθμό εργαζομένων στην επιχείρηση, χρησιμοποιήθηκαν ως υπόβαθρο τα αρχεία του Βιοτεχνικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης (Β.Ε.Θ.). Δευτερευόντως χρησιμοποιήθηκαν μια σειρά από αρχεία κλαδικών φορέων και συνδέσμων, καθώς και πλήθος άλλων πηγών.

- Χωροθετικές επιλογές των επιχειρήσεων, ανάπτυξη τεχνικού καταμερισμού εργασίας γεωγραφικά, μεταφορά τμημάτων σε διαφορετικές περιοχές, περιφέρειες ή σε τρίτες χώρες, κριτήρια επιλογών χωροθέτησης.

- Δικτύωση των επιχειρήσεων, υπεργολαβίες, συνεργασία με φορείς.

Για την ανίχνευση και το διαχωρισμό των διαφορετικών στρατηγικών αναδιάρθρωσης, εφαρμόσαμε μια ομάδα κριτηρίων, τα οποία αποτελούν μέρος και ταυτόχρονα εξειδίκευση του συνόλου των κριτηρίων που εντοπίσαμε από τη σχετική βιβλιογραφία (Massey και Meegan, 1982· Ιωακείμογλου, 1996). Η εφαρμογή αυτή δεν εστίασε αποκλειστικά σε μια αυστηρά μαθηματική ικανοποίηση κάποιων τιμών ή δεικτών, αλλά στηρίχθηκε στη διεθνή και ελληνική εμπειρία και εμπλουτίστηκε με την εμπειρική εικόνα που διαμορφώσαμε από την επαφή με τις επιχειρήσεις και τους εργαζόμενους. Τα βασικά κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν ήταν:

Οι επιχειρήσεις του δείγματος:

- 1) να παρουσιάζουν μια αξιόλογη θετική μεταβολή των βασικών οικονομικών δεικτών τους,

- 2) να έχουν υλοποιήσει ένα σημαντικό ποσοστό επενδύσεων την τελευταία τριετία, διατηρώντας παράλληλα ένα σχετικά χαμηλό ποσοστό κόστους μισθοδοσίας (στοιχεία εντάσεως κεφαλαίου),

- 3) να εφαρμόζουν κάποιο σύστημα καινοτομίας ή/και διασφάλισης ποιότητας στην παραγωγική διαδικασία ή να έχουν τη δυνατότητα διαφοροποιημένης παραγωγής ή να συμμετέχουν σε δίκτυο ομοειδών επιχειρήσεων για κοινές υποδομές προμήθειας, σχεδιασμού, παραγωγής,

- 4) να υλοποιούν στρατηγικές έρευνας και ανάπτυξης (R & D)

Τέλος στο σύνολο των κριτηρίων περιελήφθησαν:

- 5) οι μέθοδοι στις οποίες προσφεύγουν οι επιχειρήσεις για την αντιμετώπιση των διακυμάνσεων της ζήτησης, και

- 6) η συμμετοχή εξειδικευμένων αποφοίτων (τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, επαγγελματικής κατάρτισης κ.λπ.) στην παραγωγική δομή.

Από την εφαρμογή της πολυκριτηριακής ταξινόμησης προέκυψε ένας σαφής διαφορισμός μεταξύ δυο διακριτών στρατηγικών αναδιάρθρωσης στους βιομηχανικούς κλάδους της έρευνας: α) η πρώτη στρατηγική αναδιάρθρωσης περιλαμβάνει μια ομάδα επιχειρήσεων που προχωρά στην εισαγωγή σύγχρονων τεχνολογικών συστημάτων στην παραγωγική διαδικασία, υλοποιεί επενδύσεις παγίου κεφαλαίου, αναδιατάσσει την οργάνωση της παραγωγής και γενικά επιστρατεύει αυτό που θα μπορούσε, σχηματικά, να ονοματιστεί ως «στρατηγική επιθετικής αναδιάρθρωσης», ενώ β) στον αντίποδα βρίσκονται εκείνες οι επιχειρήσεις που διατηρούν, ολικά ή τμηματικά, αναλλοίωτο τον εξοπλισμό τους, προσφεύγουν σε οριακές αναδιατάξεις της παραγωγής για αύξηση των οικονομιών στη χρήση κεφαλαίου και εν γένει υιοθετούν στρατηγικές «αμυντικής αναδιάρθρωσης». Οι επιχειρήσεις της κατηγορίας αυτής κυριαρχούν αριθμητικά στο σύνολο του δείγματος. Χαρακτηριστικά, από την εφαρμογή των προαναφερόμενων κριτηρίων προκύπτει πως το 17% των επιχειρήσεων εντάσσονται στην «επιθετική» στρατηγική ενώ το 60,5% των επιχειρήσεων στην «αμυντική» στρατηγική. Το υπόλοιπο 22,5% αποτελείται από μικρές μονάδες που δεν εφαρμόζουν καμία στρατηγική αναδιάρθρωσης και θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «πεπαλαιωμένων» μορφών καπιταλιστικής οργάνωσης της παραγωγής.

3.2. Επιθετική vs αμυντική στρατηγική αναδιάρθρωσης:

Όπως δείχνει η εμπειρική πραγματικότητα, στον πυρήνα των επιχειρήσεων που υιοθετούν επιθετικές στρατηγικές εντάσσονται κατά κόρον μεγάλες επιχειρήσεις όλων των κλάδων, ενώ μεταξύ τους υπάρχουν μεσαίου ή μικρού μεγέθους μονάδες, μόνο που αυτές είναι πραγματικά λίγες. Στο σύνολο των επιχειρήσεων που προσαρμόζονται δυναμικά (επιθετικής στρατηγικής) στη νέα παραγωγική πραγματικότητα, οι τρεις στις τέσσερις (75%) έχουν περισσότερους από 50 εργαζόμενους, ενώ λιγότερους από 15 εργαζόμενους έχει το 17,6% του συνόλου των σχετικών μονάδων (βλ. Πίνακα 1 & Γράφημα 1).

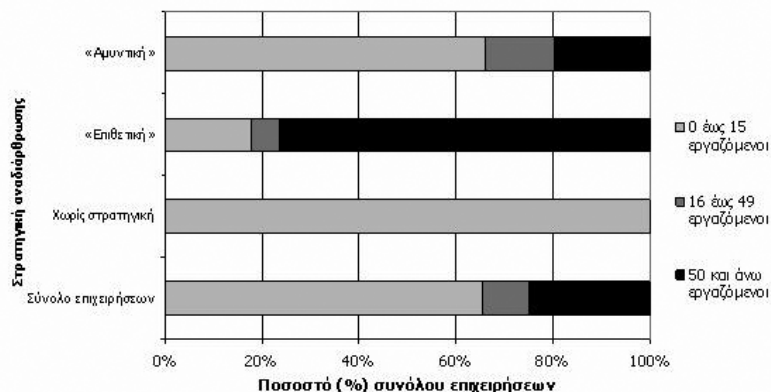
Οι επιχειρήσεις που υλοποιούν επιθετικές στρατηγικές επενδύουν κατά μέσο όρο 42.500 Ευρώ ανά εργαζόμενο την τελευταία τριετία, όταν η μέση επένδυση ανά εργαζόμενο για το σύνολο του δείγματος μόλις υπερβαίνει τα 17.500 Ευρώ. Το αντίστοιχο μέγεθος για την αμυντική στρατηγική είναι 13.370 Ευρώ. Η εικόνα αυτή δεν είναι ομοιογενής στο εσωτερικό των κλάδων. Οι μονάδες ποιοτικής και πληροφορικής πραγματοποιούν κατά κανόνα μεγαλύτερες επενδύσεις. Αντίθετα, οι υποδηματοποιίες εμφανίζονται περισσότερο «επιφυλακτικές» στα κεφάλαια που τοποθετούν για αναδιάρθρωση της παραγωγικής και οργανωτικής τους δομής (Γράφημα 2α).

Οι επιχειρήσεις επιθετικών στρατηγικών επενδύουν σημαντικά ποσά σε σύγχρονο μηχανολογικό εξοπλισμό και συστήματα πληροφορικής και δευτερευόντως σε άλλες κατηγορίες συστημάτων και εξοπλισμού. Η προηγούμενη παρατήρηση ισχύει σε αυξημένο βαθμό για τις επιχειρήσεις ποτών και κλωστοϋφαντουργίας που εφαρμόζουν ένα παραγωγικό μοντέλο εντάσεως κεφαλαίου. Οι επιχειρήσεις πληροφορικής πραγματοποιούν συνεχείς επενδύσεις αναβάθμισης του τεχνολογικού εξοπλισμού και του λογισμικού τους, δεδομένου του μεγάλου ανταγωνισμού και των εξαιρετικά ταχέων ρυθμών ανανέωσης της σχετικής τεχνολο-

Πίνακας 1: Στρατηγικές αναδιάρθρωσης ανά τάξη μεγέθους εργαζομένων των επιχειρήσεων

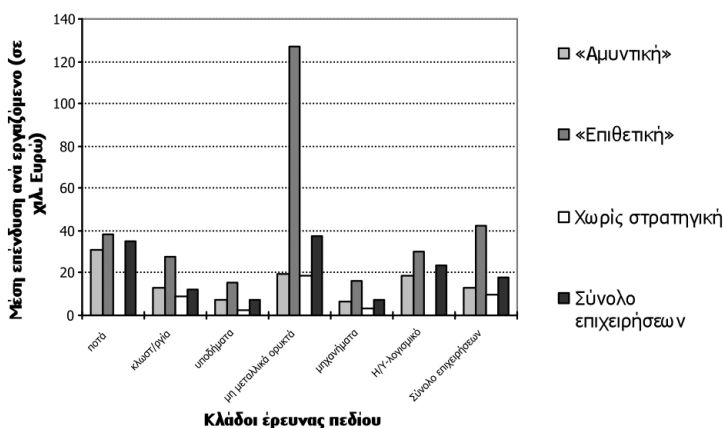
Στρατηγική αναδιάρθρωσης	Αριθμός εργαζομένων ανά επιχείρηση						Σύνολο επιχειρήσεων	
	1 έως 15		16 έως 49		50 και άνω		αρ. επιχ/σεων % συν. γραμμής	% συν. στήλης
	αρ. επιχ/σεων % συν. γραμμής	% συν. στήλης	αρ. επιχ/σεων % συν. γραμμής	% συν. στήλης	αρ. επιχ/σεων % συν. γραμμής	% συν. στήλης		
«Αμυντική»	80 66,2%	61,1%	17 14,0%	89,5%	24 19,8%	48,0%	121 100%	60,5%
«Επιθετική»	6 17,6%	4,6%	2 5,9%	10,5%	26 76,5%	52,0%	34 100%	17,0%
Χωρίς στρατηγική	45 100%	34,3%	0 0%	0%	0 0%	0%	45 100%	22,5%
Σύνολο επιχειρήσεων	131 65,5%	100%	19 9,5%	100%	50 25,0%	100%	200 100%	100%

Γράφημα 1: Στρατηγικές αναδιάρθρωσης και μεγέθη επιχειρήσεων

γίας που χαρακτηρίζει διεθνώς τον κλάδο. Ένα από τα ευρήματα της έρευνας είναι πως μεγάλο μέρος των επενδύσεων πληροφορικής, ειδικά για τις σύγχρονες και μεγάλες επιχειρήσεις παραγωγής λογισμικού και παροχής ολοκληρωμένων υπηρεσιών, προέρχεται από επιδοτήσεις στα πλαίσια κοινοτικών και εθνικών προγραμμάτων. Εξετάζοντας τις συνολικές επενδύσεις ανά επιχείρηση, την τελευταία τριετία, αναδεικνύονται οι μεγάλες αποκλίσεις ανάμεσα στις διαφορετικές

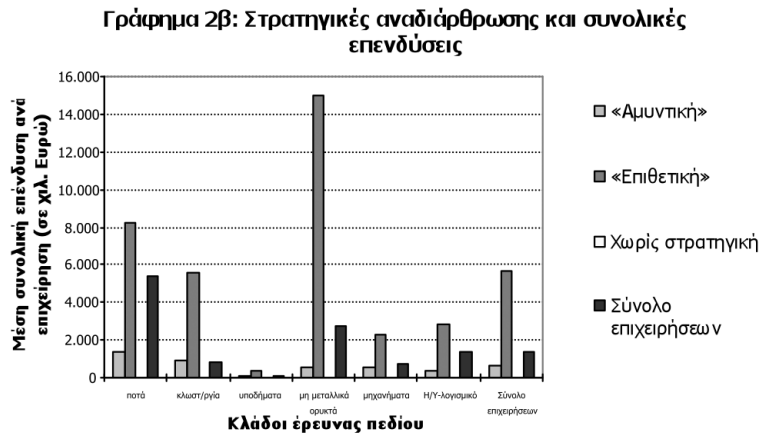
Γράφημα 2α: Στρατηγικές αναδιάρθρωσης και επενδύσεις ανά εργαζόμενο

στρατηγικές –και κατά συνέπεια στα διαφορετικά μεγέθη επιχειρήσεων- και ανάμεσα στους επιμέρους κλάδους βιομηχανικής παραγωγής (Γράφημα 2β).

Συχνά ο δυναμικός πυρήνας επιχειρήσεων του δείγματος επεκτείνεται και σε συστήματα ποιότητας, έρευνας και ανάπτυξης, ή συστήματα καινοτομίας, αν και με σαφώς μικρότερους ρυθμούς και αναλογίες. Μάλιστα περίπου μία στις τέσσερις επιχειρήσεις που δηλώνει πως εφαρμόζει κάποια μορφή καινοτομίας στην παραγωγική διαδικασία ή τα προϊόντα της, έχει επενδύσει και σε δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης, όταν τα αντίστοιχα ποσοστά ανάμεσα στις μονάδες που απαντούν αρνητικά είναι αμελητέα.

Το μεγαλύτερο ποσοστό επενδύσεων σε συστήματα ποιότητας εντοπίζεται στους κλάδους ποτοποιίας και κλωστοϋφαντουργίας. Οι επενδύσεις έρευνας και ανάπτυξης αφορούν κυρίως στον κλάδο της πληροφορικής, όπου το σύνολο των επιχειρήσεων δήλωσε πως υλοποιεί σχετικές πρωτοβουλίες, ενώ ακολουθούν οι

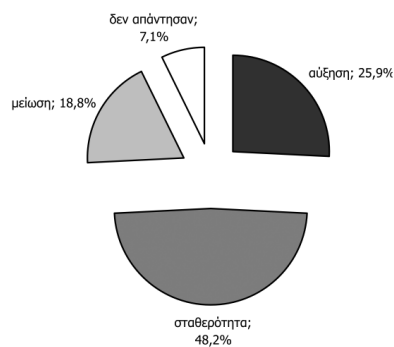
κλάδοι μηχανημάτων και ποτών. Ενδεικτικά αναφέρεται πως το 45% των τμημάτων έρευνας και ανάπτυξης στο σύνολο του δείγματος, αφορά επιχειρήσεις Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής. Από το σύνολο των επιχειρήσεων κλωστοϋφαντουργίας και υποδημάτων, που εντάσσονται στον πυρήνα των βιομηχανιών που προσαρμόζονται επιθετικά στον ανταγωνισμό, καμία δεν υλοποιεί δραστηριότητες έρευνας και ανάπτυξης. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί μια μεγάλη κλωστοϋφαντουργική μονάδα, πολυχωροθετικής δομής, η οποία μέσα από πειραματισμούς και καινοτόμες εφαρμογές οδηγήθηκε στην παραγωγή μιας νέας ποιότητας υφάσματος τύπου «τζιν» (Denim). Αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών της αυτών, είναι η μετατροπή της σε βασικό τροφοδότη γνωστής πολυεθνικής εταιρίας παραγωγής νεανικών ρούχων σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Η ερευνητική δραστηριότητα, ο πειραματισμός, η προώθηση καινοτομιών φαίνεται να συνοδεύονται ή να καθορίζονται από δυναμική παρουσία σε διεθνείς και εσωτερικές αγορές. Σημαντικό μέρος των αναπτυσσόμενων επιχειρήσεων έχει ξεκινήσει από δραστηριότητες που αφορούν στην εγχώρια αγορά και σταδιακά επεκτείνεται σε διεθνείς δραστηριότητες. Η προσπάθεια επέκτασης αντανακλάται τόσο στη μικρή αλλά αξιοσημείωτη παρουσία τμημάτων πωλήσεων, έρευνας-ανάπτυξης και σχεδιασμού σε χώρες της Ε.Ε, όσο και στη γενικότερη εξαγωγική δραστηριότητα των επιχειρήσεων. Στην περίπτωση μιας μεσαίου μεγέθους επιχείρησης παραγωγής λογισμικού αυτή η δυναμική επέκτασης καθορίζεται από την καινοτομία και οδηγεί σε συνεχή ανάπτυξη του κύκλου εργασιών. Πρόκειται για μονάδα που ξεκίνησε ως ατομική επιχείρηση και με βάση τα προσωπικά ενδιαφέροντα του ιδιοκτήτη στράφηκε στην παραγωγή λογισμικού για κεντητικές και κλωστοϋφαντουργικές μηχανές. Στην επιλογή αυτή βάρυνε η εξειδίκευση του τοπικού παραγωγικού συστήματος και ειδικά η αναγκαιότητα ημι-αυτοματοποίησης των παλαιών κεντητικών μηχανών. Τελικά το νέο λογισμικό που παρήγαγε η εν λόγω επιχείρηση, κάλυψε ένα σημαντικό κενό στη διεθνή ζήτηση ανάλογων προγραμμάτων και σήμερα εξάγεται μαζικά σε χώρες της Ευρώπης αλλά και στις ΗΠΑ.

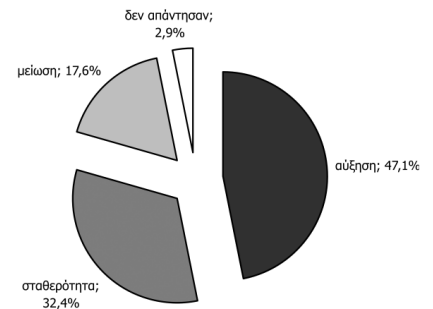
Αξιοσημείωτο είναι πως η αναβάθμιση του παραγωγικού συστήματος δεν συνοδεύεται αποκλειστικά από μαζικές απολύσεις και υποκατάσταση εργασίας, τάση που εν μέρει αποδίδεται στην παράλληλη επέκταση δραστηριοτήτων. Ειδικά οι μονάδες που έχουν επενδύσει σε συστήματα ποιότητας ή έρευνα-ανάπτυξη παρουσιάζουν ακόμη καλύτερες επιδόσεις, καθώς περισσότερες από τις μισές αυξάνουν την απασχόληση μετά την επένδυση και ένα μικρό ποσοστό εμφανίζει

μείωση. Στις εξελίξεις αυτές πρωτοστατούν οι κλάδοι της πληροφορικής και των μηχανημάτων, ενώ ακολουθούν η κλωστοϋφαντουργία και τα ποτά. Οφείλουμε όμως να είμαστε συγκρατημένοι στις αισιόδοξες αυτές τάσεις, καθώς η επικρατούσα απάντηση ανάμεσα στο δυναμικό πυρήνα βιομηχανιών του δείγματος ήταν η «σταθερότητα των θέσεων απασχόλησης» μετά την υλοποίηση επενδύσεων. Πρέπει λοιπόν να επισημανθεί πως η «σταθερότητα» αυτή εύκολα μπορεί να μετατραπεί σε συρρίκνωση του κύκλου εργασιών και απολύσεις, σε περίοδο επιβράδυνσης του οικονομικού κύκλου (Γραφήματα 3α & 3β).

Γράφημα 3α: Αμυντική στρατηγική και μεταβολή θέσεων απασχόλησης

Γράφημα 3β: Επιθετική στρατηγική και μεταβολή θέσεων απασχόλησης

Αν έτσι έχουν τα πράγματα στη λεγόμενη και ανταγωνιστική πλευρά της βιομηχανίας στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης, η κατάσταση διαφοροποιείται σημαντικά, έως και ριζικά, για την υπόλοιπη μερίδα επιχειρήσεων. Οι μονάδες αυτές, που κυριαρχούν αριθμητικά στο σύνολο του δείγματος και επομένως έχουν σημαντική βαρύτητα στην ανάλυση μας, είναι κατά κανόνα μικρού μεγέθους. Περίπου το 65% αυτών απασχολεί λιγότερους από 15 εργαζόμενους, το 14% από 15 έως 49, ενώ ποσοστό γύρω στο 20% υπερβαίνει τους 50 εργαζόμενους. Εύκολα παρατηρεί κανείς πως η παρουσία «μεγάλων» μονάδων στην ομάδα των επιχειρήσεων που εφαρμόζει αμυντικά σχήματα προσαρμογής δεν είναι αμελητέα. Οι επιχειρήσεις αμυντικών πρακτικών επενδύουν κατά μέσο όρο, 4.000 Ευρώ/εργαζόμενο λιγότερα από ότι η «μέση επιχείρηση» της Θεσσαλονίκης και 29.000 Ευρώ/εργαζόμενο λιγότερα από ότι οι επιχειρήσεις επιθετικής στρατηγικής (βλ. Γραφήματα 1 & 2α).

Η υστέρηση σε σχέση με τις επενδύσεις για αναβάθμιση της τεχνολογικής υποδομής και του εν γένει παραγωγικού προτύπου, δεν είναι ο μόνος ασφαλής παράγοντας διαχωρισμού των δύο στρατηγικών. Η ίδια η πολυκριτηριακή προσέγγιση που επιχειρήσαμε καθώς και τα ερωτήματα της έρευνας πεδίου εμπεριέχουν στο εσωτερικό τους τη βασική αυτή θέση. Για παράδειγμα πέρα από τα σχετικά χαμηλά ποσά επενδύσεων σε πληροφορική και μηχανολογικό εξοπλισμό, οι μονάδες αυτές εφαρμόζουν σε αμελητέο ποσοστό καινοτομίες στην παραγωγική διαδικασία, αφού το σύνολο σχεδόν των επιχειρήσεων που απάντησε θετικά στη σχετική ερώτηση ανήκει στις βιομηχανίες επιθετικής στρατηγικής. Δείγμα της έλλειψης σχετικών πρωτοβουλιών είναι πως οι επιχειρήσεις συχνά αντιλαμβάνονται ή προβάλλουν ως καινοτομία την εισαγωγή ενός σύγχρονου τεχνολογικού συστήματος στην παραγωγική αλυσίδα.

3.3 Κλαδικά παραδείγματα και διαφοροποιήσεις

Οι δύο βασικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης που χαρακτηρίζουν το τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης βρίσκονται σε σχέση διαλεκτικής ενότητας και αντίθεσης, στο πλαίσιο ενός ιεραρχικά δομημένου προτύπου συσσώρευσης, όπως υπογραμμίζει η εξέταση ορισμένων κλαδικών παραδειγμάτων:

Οι επιχειρήσεις ποτοποιίας αντιμετωπίζουν αυξημένο ανταγωνισμό στο πλαίσιο της εσωτερικής αγοράς, ενώ έχει ήδη προχωρήσει η διαδικασία συγκέντρωσης κεφαλαίου σε μια σειρά δραστηριοτήτων του κλάδου. Η παραγωγή ζύθου και αναψυκτικών, σε πανελλαδική κλίμακα, μονοπωλείται από δύο έως πέντε επιχειρήσεις, μερικές από τις οποίες ανήκουν στο δυναμικό πυρήνα των επιχειρήσεων του δείγματος. Όπως φάνηκε από τα προηγούμενα, οι μονάδες αυτές βρίσκονται σε μια συνεχή διαδικασία εισαγωγής νέων τεχνολογιών παραγωγής, αναδιάρθρωσης οργανωτικών προτύπων και «λανσαρίσματος» νέων προϊόντων. Στο σύνολό τους διαθέτουν τμήματα σχεδιασμού, έρευνας και ανάπτυξης, προώθησης πωλήσεων. Παράλληλα η γεωγραφική τους δομή είναι πολυχωροθετικού χαρακτήρα, συνδυάζοντας τα διαφορετικά τμήματα και εργοστάσια στο εσωτερικό της χώρας, με μια προσπάθεια επέκτασης προς ξένες αγορές και ειδικά στη Βαλκανική (π.χ. και οι δύο ζυθοποιίες του δείγματος έχουν επεκταθεί με μονάδες παραγωγής και πωλήσεων σε «νέες» αγορές της Βουλγαρίας, Αλβανίας, Σκοπίων, συχνά εξαγοράζοντας αντίστοιχες βιομηχανίες των χωρών αυτών. Αυτή η δυναμική επέκταση προς «Ανατολάς» χαρακτηρίζει μεγάλο τμήμα του ευρύτερου κλάδου τροφίμων). Μια από τις ιστορικές, σε επίπεδο βόρειας Ελλάδας (Φλώρινα Α.Ε.), επιχειρήσεις χυμών και αναψυκτικών που δεν μπόρεσε να ακολουθήσει τις ραγδαίες αυτές αναδιατάξεις, οδηγήθηκε την περίοδο διεξαγωγής της έρευνας σε κλείσιμο.

Με βάση τα παραπάνω οι αμυντικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης εντοπίζονται σχεδόν αποκλειστικά σε μικρές και μεσαίες μονάδες οινοποιίας και αποσταγματοποιίας, που παράγουν σε μικρότερες ποσότητες καλύπτοντας εξειδικευμένες «νησίδες» της ζήτησης. Εδώ ο μηχανολογικός εξοπλισμός είναι παλαιωμένος, ενώ το ειδικό βάρος του ιδιοκτήτη στο σχεδιασμό της παραγωγής, τις διαδικασίες οινοποίησης, την εμφιάλωση και προώθηση των προϊόντων, μεγάλο. Λίγες είναι οι μονάδες που έχουν πολιτική εξαγωγών με επιτυχίες, με αξιοσημείωτη περίπτωση εκείνη μιας μεσαίου μεγέθους αποσταγματοποιίας με παραγωγικές εγκαταστάσεις στο Κιλκίς, όπου εγκατέλειψε ουσιαστικά την εσωτερική αγορά και παράγει παραδοσιακά ελληνικά ποτά (ούζο, λικέρ κ.λπ.) για ευρωπαϊκά πολυκαταστήματα. Από το σύνολο των επιχειρήσεων αυτών, μόνο δύο συνολικά εφαρμόζουν κάποιας μορφής καινοτομία στην παραγωγική διαδικασία (βλ. βιολογικές καλλιέργειες), ενώ οι ίδιες συμμετέχουν σε αγροτουριστικό δίκτυο («Δρόμοι κρασιού Μακεδονίας»), που έχει ως στόχο την προβολή των προϊόντων τους μέσα από προγράμματα οικολογικών περιηγήσεων.

Στον κλάδο της κλωστοϋφαντουργίας-πλεκτικής, οι αμυντικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης αφορούν το σύνολο σχεδόν των μικρομεσαίων επιχειρήσεων, ενώ μεγάλο τμήμα των μονάδων παράγει με βάση ξεπερασμένα πρότυπα οργάνωσης της παραγωγής (π.χ. ανάληψη φασόν, μεταχειρισμένες πλεκτικές μηχανές, προσωπική και οικογενειακή εργασία). Χαρακτηριστικά αναφέρεται πως, από τις σχετικές επιχειρήσεις του δείγματος, τέσσερις μόνο εφαρμόζουν καινοτομίες στη

διαδικασία παραγωγής, περίπου οι μισές δεν διαθέτουν ηλεκτρονικό υπολογιστή για διοικητικούς λόγους, ενώ μόνο δύο συμμετέχουν σε κάποιο δίκτυο συνεργαζόμενων μονάδων.

Οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις κλωστοϋφαντουργίας-πλεκτικής χαρακτηρίζονται από μια δυναμική επέκτασης σε χώρες της Βαλκανικής για αναζήτηση φθηνών εργατικών χεριών. Αυτό αφορά κυρίως παλιότερες καθετοποιημένες μονάδες που συνδύαζαν δραστηριότητες πλεκτικής και ένδυσης, παράγοντας έτοιμο ρούχο. Έως και τα τέλη της δεκαετίας του '90, δραστηριότητες «εντάσεως κεφαλαίου» όπως ο σχεδιασμός, η πλέξη και η βαφή παρέμεναν εντός εθνικών συνόρων. Ο φόβος για την κλοπή του εξοπλισμού, λόγω «επισφαλών» συνθηκών στις αγορές της Βουλγαρίας και της Αλβανίας, σε συνδυασμό με την εργατική εξειδίκευση που απαιτείται, συνέβαλαν στην εξέλιξη αυτή. Η σταδιακή άρση των προαναφερόμενων συνθηκών σε συνδυασμό με τη διατήρηση της ψαλίδας στα μεροκάματα εκατέρωθεν των συνόρων φαίνεται να οδηγεί μεγάλο μέρος των πλεκτηρίων του τοπικού παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης σε κλείσιμο. Δεν είναι τυχαίο πως οι μεγάλες και με σημαντική εξαγωγική δραστηριότητα επιχειρήσεις του κλάδου πιέζουν μέσω των φορέων τους για την επίλυση των νομικών ζητημάτων που έχει εγείρει η απόπειρα ίδρυσης βιομηχανικού πάρκου στο Δήμο Τριγώνου Έβρου, στο οποίο καθημερινά θα μεταβαίνουν για εργασία Βούλγαροι εργάτες.

3.4 Στρατηγικές αναδιάρθρωσης και μορφές εργασίας

Πώς διαφοροποιούνται όμως οι εργασιακές δομές και σχέσεις, χωρικά και κλαδικά, και ειδικά πώς αλλάζουν ανάλογα με την στρατηγική αναδιάρθρωσης που ακολουθείται; Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι βιομηχανίες που διευρύνουν ρυθμούς συσσώρευσης απασχολούν μια μεγάλη ομάδα τυπικά εργαζομένων μισθωτών στο εσωτερικό τους. Πλάι σε αυτούς βρίσκεται μια σχετικά μικρότερη μερίδα ελαστικά εργαζομένων που χρησιμοποιείται πολυσήμαντα. Οι εργαζόμενοι της δεύτερης κατηγορίας χρησιμοποιούνται για την αντιμετώπιση των διακυμάνσεων στη ζήτηση, για μείωση του κόστους εργασίας, αναλαμβάνουν δευτερεύοντα-χαμηλής ειδίκευσης τμήματα της παραγωγής ή χρησιμοποιούνται για την αποσταθεροποίηση του ρόλου του μόνιμου εργατικού δυναμικού.

Οι βασικές ευέλικτες μορφές που ενεργοποιούνται από την επιθετική στρατηγική είναι η απασχόληση ορισμένου χρόνου, το δελτίο παροχής υπηρεσιών, το καθεστώς μαθητείας και η επιδοτούμενη εργασία, η μερική απασχόληση. Με άλλα λόγια, οι επιχειρήσεις που υλοποίησαν σημαντικό εκσυγχρονισμό των υποδομών και της παραγωγικής τους διαδικασίας παρουσιάζουν ένα κράμα αντιφατικών μορφών, καθώς, παράλληλα με ένα κυρίαρχο τμήμα μόνιμα και σε σταθερή βάση εργαζομένων, παρουσιάζουν υψηλή συγκέντρωση σε «νέες δυναμικές» μορφές όπως το δελτίο παροχής υπηρεσιών (94,5% των εργαζομένων του δείγματος σε καθεστώς δελτίου παροχής υπηρεσιών εντοπίζεται σε επιχειρήσεις επιθετικής στρατηγικής), η μερική απασχόληση, τα διάφορα προγράμματα επιδοτούμενης απασχόλησης-πρακτικής άσκησης, οι συμβάσεις έργου και οι εσωτερικές υπεργολαβίες. Δεν υστερούν όμως και σε παραδοσιακές μορφές ελαστικής απασχόλησης όπως μισθωτή εργασία ορισμένου χρόνου.

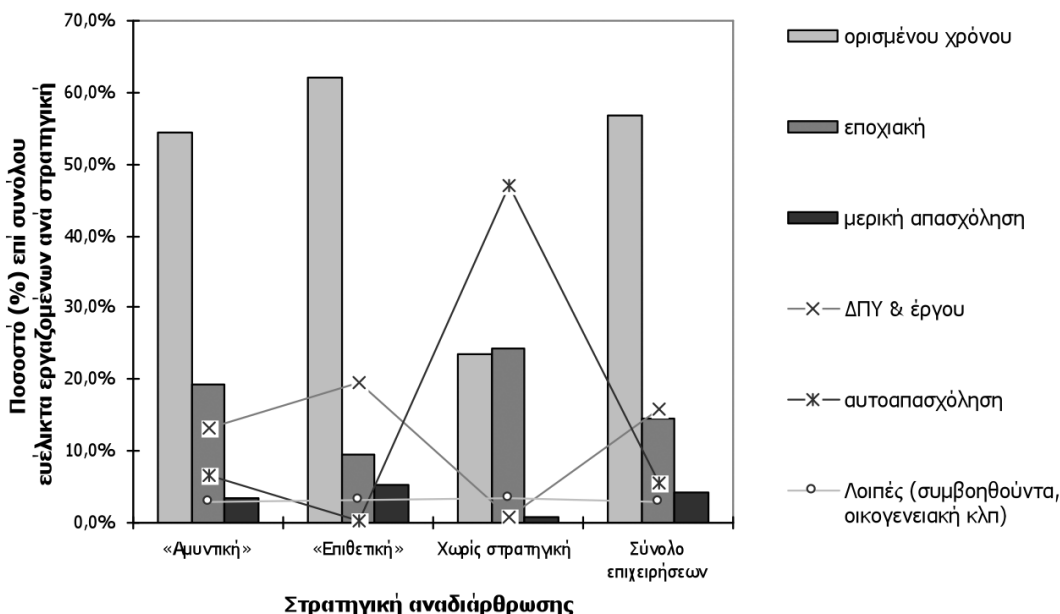
Η προσωρινή απασχόληση αποτελεί κυρίαρχη πρακτική και για την ομάδα των μικρών κυρίως βιομηχανιών που προσαρμόζονται αμυντικά στον ανταγωνισμό. Εδώ όμως η επιμέρους σύνθεση και τα ποιοτικά χαρακτηριστικά των μη-τυπικών εργασιών διαφοροποιούνται σημαντικά. Η εποχική απασχόληση και η έκτακτη-ανασφάλιστη εργασία παρουσιάζουν σημαντική εξάπλωση. Αλληλένδετα, κυρίαρχη πρακτική είναι η αυτοαπασχόληση και η οικογενειακή, συχνά μη αμειβόμενη εργασία, ειδικά στις βιοτεχνίες παραδοσιακής εξειδίκευσης. Ξεχωριστή μεία πρέπει να γίνει και στην υπερωριακή εργασία, οι οποία απαντάται και στους δύο τύπους στρατηγικών, ενίοτε αδήλωτη ή χωρίς τη νόμιμη προσαύξηση αμοιβής. Εντοπίστηκε δε πως είναι περισσότερο «ευέλικτη» στις μικρές από ότι στις μεγάλες βιομηχανίες και συχνά θεωρείται μια αυτονόητη πρακτική, δεδομένων των πολλών ωρών εργασίας του ίδιου του ιδιοκτήτη.

Έτσι ενώ στο σύνολο του δείγματος και σε κάθε 100 θέσεις εργασίας, οι 28 θέσεις αφορούν ευέλικτες εργασιακές σχέσεις, οι σχετικές θέσεις μειώνονται στις 23, προκειμένου για επιχειρήσεις που υλοποιούν επιθετικές στρατηγικές αναδιάρθρωσης, και αντίστοιχα αυξάνονται στις 65 θέσεις για τις υπόλοιπες ομάδες επιχειρήσεων (Γράφημα 4).

Συνολικά, το πλέγμα ομοιοτήτων/αποκλίσεων ανάμεσα στους δύο τύπους αναδιάρθρωτικών στρατηγικών υπογραμμίζει πως η εργασιακή ευελιξία και απορρύθμιση παρουσιάζει μια αντιφατικού χαρακτήρα επέκταση στο παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης. Ο αντιφατικός χαρακτήρας προκύπτει από τους διαφορετικούς ρυθμούς, την έκταση και την ποιότητα με την οποία λαμβάνουν χώρα οι νέες εργασιακές ρυθμίσεις, ανάμεσα στους διαφορετικούς κλάδους. Θα αναφερθούμε σε ενδεικτικά κλαδικά παραδείγματα:

- Η υποδηματοποιία, άλλοτε βασικός κλάδος της τοπικής βιομηχανικής βάσης, αντιμετώπισε τη διεθνή κρίση αυξάνοντας ακόμη περισσότερο τις παραδοσιακά ευέλικτες εργασιακές πρακτικές του. Πολλοί τυπικά απασχολούμενοι

Γράφημα 4: Στρατηγικές αναδιάρθρωσης και ευέλικτη εργασία

του κλάδου, μετατράπηκαν σταδιακά σε άτυπα εργαζόμενους ή αποσύρθηκαν από το επάγγελμα. Ο διεθνής ανταγωνισμός αποσυγκεντρώθηκε αλυσιδωτά, στα λίγα πλέον μικρά εργαστήρια που ράβουν «φόντια» σε κάποια συνοικία της πόλης, και οι εργαζόμενοι σε αυτά αποτελούν πάλαι ποτέ εύρωστους μισθωτούς τεχνίτες ή βιοτέχνες του κλάδου. Με όλα αυτά και δεδομένης της εποχιακής λειτουργίας των περισσότερων «τσαγκαράδικων», φαντάζει εντελώς φυσιολογικό το γεγονός πως στους 100 εργαζόμενους του κλάδου, οι 82 εργάζονται με διαφορετική εργασιακή σχέση από αυτήν της σύμβασης αορίστου χρόνου.

- Στον αντίποδα, ο σύγχρονος κλάδος των επιχειρήσεων εξοπλισμού πληροφορικής και παραγωγής λογισμικού, παρουσιάζει δυναμική ανάπτυξη των δραστηριοτήτων του, τάσεις συγκέντρωσης και απορροφά μεγάλο τμήμα των νεοεισερχόμενων στην τοπική αγορά εργασίας. Πολλοί από τους εργαζόμενους του κλάδου απολαμβάνουν σταθερή απασχόληση, με θετικές προοπτικές αμοιβής-εξέλιξης και υψηλή εξειδίκευση. Πλάι σε αυτούς όμως, βρίσκεται ένα μεγάλο τμήμα ευέλικτα εργαζομένων, που μοιάζει ως προς το μέγεθος και τη σύνθεση με αντίστοιχα τμήματα εργαζομένων στις υπηρεσίες, εργάζεται με μερική απασχόληση, ιδιωτικά συμφωνητικά απασχόλησης ή συμβάσεις έργου. Η παραμονή των εργαζομένων αυτών στον κλάδο συχνά είναι επισφαλής.

- Αντίστοιχη εικόνα αναδεικνύεται και από τους υπόλοιπους κλάδους μελέτης. Στα ποτά κυριαρχεί ένα πρότυπο μεγάλης επιχείρησης, με τρεις στους τέσσερις εργαζόμενους να έχουν σταθερή και πλήρη απασχόληση και μια μερίδα εργαζομένων ορισμένου χρόνου. Η εποχιακή απασχόληση δεν αξιοποιείται ιδιαίτερα, τουλάχιστον από τις μεγάλες μονάδες. Αντίθετα, σχετικά σημαντική παρουσία έχουν οι εργαζόμενοι σε εσωτερικές υπεργολαβίες στο χώρο παραγωγής, και δευτερευόντως οι εργαζόμενοι με δελτίο παροχής υπηρεσιών. Ανάμεσα στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου, ειδικά στις οινοποιητικές μονάδες, η εργασιακή πραγματικότητα είναι διαφορετική. Εδώ η εποχιακή απασχόληση παίζει βαρύνοντα ρόλο και συνολικά μαζί με τις «άλλες μορφές» απασχόλησης υπερτερούν της σταθερής αορίστου χρόνου εργασίας. Στις «άλλες μορφές» συγκαταλέγονται οι περιπτώσεις έκτακτης, συχνά ανασφάλιστης, απασχόλησης Ελλήνων ή αλλοδαπών σε ευκαιριακές εργασίες (π.χ. τρύγος και συγκομιδή).

- Στην κλωστοϋφαντουργία κυριαρχεί η τυπική και η ορισμένου χρόνου απασχόληση (73,7% και 16,6% του συνόλου των εργαζομένων αντίστοιχα). Στη διαμόρφωση του προτύπου αυτού μεγάλο ειδικό βάρος διαδραματίζουν τα μεγάλα υφαντήρια, πλεκτήρια και βαφεία. Αυτό είναι φανερό από την εξέταση των σχετικών μεγεθών ανάμεσα στις μικρές επιχειρήσεις του κλάδου. Σε όσες δεν υπερβαίνουν τους 15 εργαζόμενους επικρατούν μορφές όπως η σύμβαση ορισμένου χρόνου και η εποχιακή εργασία. Ισχυρό συγκριτικά ποσοστό συγκεντρώνεται στην κατηγορία των συμβοηθούντων-οικογενειακών μελών. Στα παραπάνω μεγέθη δεν περιλαμβάνεται η αυτοαπασχόληση, που αφορά περίπου έναν στους τρεις απασχολούμενους σε μικρομεσαίες μονάδες του κλάδου.

- Οι επιχειρήσεις παραγωγής μηχανημάτων εμφανίζονται να συγκεντρώνουν τα υψηλότερα μεγέθη πλήρως απασχολομένων αόριστης διάρκειας, ενώ ανάμεσα στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις του κλάδου επικρατούν διαφορετικά πρότυπα, με χαμηλότερα ποσοστά αόριστης διάρκειας συμβάσεων και υψηλά ποσοστά δελτίου παροχής υπηρεσιών (54% και 10,5% του συνόλου των εργαζομένων αντίστοιχα) έναντι άλλων δραστηριοτήτων που εξετάστηκαν.

Τέλος, η κατανομή των ευέλικτων μορφών εργασίας ανάμεσα στα δύο φύλα αναδεικνύει πως οι γυναίκες «απολαμβάνουν» περισσότερη ελαστικοποίηση των όρων εργασίας τους. Στο σύνολο των επιχειρήσεων και σε κάθε 100 «αντρικές» θέσεις εργασίας 25 είναι μη-τυπικές, ενώ σε ισόποσες «γυναικείες» θέσεις περίπου 36 αφορούν ευέλικτα εργαζόμενες. Σε όλους τους κλάδους πλην μηχανημάτων και υποδημάτων τα σχετικά μεγέθη είναι δυσμενέστερα για τις γυναίκες και ευνοϊκότερα για τους άντρες.

3.5 Αλλαγές στα γεωγραφικά πρότυπα και στους χωρικούς καταμερισμούς της εργασίας

Σημαντικό εύρημα της έρευνας είναι πως ο χώρος της πόλης και της ευρύτερης περιοχής της Θεσσαλονίκης δεν αποτελεί ένα απλό παθητικό δέκτη, αλλά καθορίζει και καθορίζεται στενά από τις αναδιαρθρωτικές στρατηγικές και τις εργασιακές πρακτικές. Οι δυναμικές επιχειρήσεις σε αντιστοιχία με τα διεθνή πρότυπα επιδεικνύουν σημαντική χωρική ευελιξία. Απασχολούν εργατικό δυναμικό από ποικίλες περιοχές και ένα μεγάλο τμήμα τους έχει πολυχωροθετικό χαρακτήρα, περιλαμβάνοντας συχνά εργοστάσια ή τμήματα σε διαφορετικές περιοχές, στην περιφερειακή ζώνη, σε γειτονικούς νομούς ή χώρες. Στο σύνολο των κλάδων που εξετάστηκαν, η πλειοψηφία των υποκαταστημάτων (57,5% του συνόλου) βρίσκεται σε χώρες της Βαλκανικής και δευτερευόντως της Ανατολικής Ευρώπης, ενώ σημαντικό τμήμα εντοπίζεται σε χώρες της Ευρωζώνης (30%). Παράλληλα όμως, το σύνολο των εργοστασίων/παραγωγικών εγκαταστάσεων, για όσες επιχειρήσεις δήλωσαν ότι διαθέτουν τέτοιο, βρίσκεται σε χώρες της Βαλκανικής. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει για το σύνολο των εγκαταστάσεων διανομής/αποθηκών. Τέλος, σχεδόν οι μισές εγκαταστάσεις (46,1% του συνόλου) που συμπεριλαμβάνουν παραγωγή, διανομές και αποθήκευση, χωροθετούνται σε περιοχές των Βαλκανίων (Πίνακας 2).

Με βάση το παραπάνω δυναμικό πλαίσιο αλλάζει το ίδιο το τοπικό παραγωγικό σύστημα, καθώς καθορίζονται καθημερινές μετακινήσεις και χρόνοι εργασίας και διαβίωσης, στο πλαίσιο ενός ήδη επιβαρημένου αστικού συστήματος

Πίνακας 2. Κατανομή υποκαταστημάτων εξωτερικού ανά ευρύτερη γεωγραφική περιφέρεια εγκατάστασης και δραστηριότητα

Δραστηριότητα υποκαταστήματος	Ανατ. Ευρώπη	Βαλκάνια	Ε.Ε.	Άλλη	Σύνολο
Μάρκετινγκ/ προώθηση πωλήσεων	0,0%	0,0%	50,0%	50,0%	100%
Πωλήσεις/ έκθεση	0,0%	53,9%	46,2%	0,0%	100%
Διανομή/ αποθήκευση	0,0%	100%	0,0%	0,0%	100%
Εργοστάσιο/ παραγωγή	0,0%	100%	0,0%	0,0%	100%
Παραγωγή/ διανομή/ αποθήκευση	7,7%	46,1%	23,1%	23,1%	100%
Άγνωστη δραστηριότητα	20,0%	20,0%	40,0%	20,0%	100%
Σύνολο	5,0%	52,5%	30,0%	12,5%	100%

παραγωγής, διακίνησης και κατανάλωσης. Η περίπτωση των επιχειρήσεων πληροφορικής που υιοθετούν ένα χωροθετικό πρότυπο μετακίνησης προς τις ανατολικές περιφερειακές περιοχές του νομού, αλλά και η μετακίνηση βιομηχανιών των υπολοίπων κλάδων προς τη δυτική περιφερειακή ζώνη, φανερώνει τις πολύπλοκες αυτές αλληλεξαρτήσεις που αναπτύσσονται στο τοπικό σύστημα δημιουργώντας νέες ανάγκες για χώρους παραγωγής, κατοικίας και νέες υποδομές.

Παράλληλα, χρησιμοποιούνται σε εκτεταμένη κλίμακα υπεργολαβίες παραγωγής, «μέσα» και κυρίως «έξω» από τον χώρο του εργοστασίου. Οι υπεργολαβίες αυτές αποτελούν το βασικότερο μέσο για την αποφυγή νέων προσλήψεων και τον κατακερματισμό της διαπραγματευτικής δύναμης των σωματείων, όπως χαρακτηριστικά συμβαίνει στην περίπτωση των ποτών. Με τον τρόπο αυτό η επιχείρηση «διαχέει» τα εργασιοβόρα τμήματά της στην περιοχή του τοπικού παραγωγικού συστήματος της Θεσσαλονίκης, σε άλλους νομούς ή σε γειτονικές χώρες, μειώνοντας προοδευτικά το κόστος παραγωγής.

Οι εξελίξεις αυτές δεν συνεπάγονται μια οριστική εγκατάλειψη των κεντρικών και παραδοσιακών βιομηχανικών συγκεντρώσεων. Τα τοπικά δίκτυα εξακολουθούν να λειτουργούν καθώς ειδικά οι μικρές επιχειρήσεις εξακολουθούν να έχουν ανάγκη από τη γεωγραφική εγγύτητα, αν και με διαφορετικούς όρους σε σχέση με προηγούμενες δεκαετίες. Το σύστημα αυτό δομείται γύρω από ποικίλες μορφές ευέλικτης εργασίας, τόσο στο εσωτερικό των επιχειρήσεων, όσο και έξω από αυτές, σε υπεργολαβικά/φασόν εργαστήρια και κάθε λογής «συνεργάτες» και «προμηθευτές».

Με βάση τα ευρήματα της έρευνάς μας, οι βιομηχανικές συγκεντρώσεις της Θεσσαλονίκης δεν παρουσιάζουν ιδιότητες σύγχρονων ευέλικτων παραγωγικών συστημάτων. Προθέσεις για ανάπτυξη κοινών υποδομών σχεδιασμού και προώθησης πωλήσεων, στο πλαίσιο ενός δικτύου συνεργασίας, εντοπίστηκαν μόνο σε ένα από τους «παραδοσιακούς» κλάδους του παραγωγικού συστήματος, τα υποδήματα. Επί της ουσίας όμως συγκεντρώνουν την αδιαφορία ή δυσπιστία των βιοτεχνών, παραμένοντας ασκήσεις «επί χάρτου». Στον ίδιο κλάδο, τρεις μονάδες που, αξιοποιώντας σχετικές επιδοτήσεις, προχώρησαν στην ίδρυση μιας κοινής μονάδας προώθησης των προϊόντων τους παρουσιάζουν σαφώς καλύτερη παρουσία στις διεθνείς αγορές.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των πλεκτηρίων και δευτερευόντως των υποδηματοποιών της Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για κλασικές περιπτώσεις χωρικά συγκεντρωμένων «δικτύων» επιχειρήσεων, που από παράδοση λειτουργούσαν στο πλαίσιο συγκεκριμένων περιοχών της πόλης. Οι «πιάτσες» αυτές (βλ. Πλατεία Βαρδαρίου, Άξονας Μοναστηρίου, Πτολεμαίων, Τριανδρία κ.ά.) αποτελούσαν, τουλάχιστον ως τα μέσα της δεκαετίας του '90, βασική προϋπόθεση για την ένταξη στον κλάδο. Κάθε νέα ή παλιότερη επιχείρηση έπρεπε να βρίσκεται σε σχέση γεωγραφικής εγγύτητας με τις περιοχές αυτές, ενώ ακόμη και επιχειρήσεις που μετακινούνταν προς λειτουργικότερες περιοχές χωροθέτησης φρόντιζαν να διατηρούν ένα υποκατάστημα ή κάποιας μορφής επαφή με τις «πιάτσες». Σήμερα οι επιχειρήσεις επιθετικής στρατηγικής έχουν, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, εγκαταλείψει τις περιοχές αυτές οι οποίες σε μεγάλο βαθμό χαρακτηρίζονται από την κυριαρχία άλλων χρήσεων. Οι βιοτέχνες που παραμένουν λειτουργούν μόνοι σε μια έντονα κατακερματισμένη και ανταγωνιστική αγορά, και απαντούν αρνητικά ή

απαισιόδοξα στις ερωτήσεις περί «ανάπτυξης δικτύων συνεργασίας» σε θέματα υποδομών, παραγωγής, προμηθειών και διανομής.

Η ίδια εικόνα με διαφορετικές αφετηρίες παρουσιάζεται και στον «σύγχρονο» κλάδο των Ηλεκτρονικών Υπολογιστών-Πληροφορικής. Η ύπαρξη του «Τεχνολογικού Πάρκου Θεσσαλονίκης» στην ανατολική ευρύτερη περιοχή του τοπικού συστήματος ελάχιστα φαίνεται να έχει συμβάλει σε μια πολιτική δικτύωσης και συνεργασίας. Αν και οι επιχειρήσεις που χωροθετούνται σε αυτό παρουσιάζουν ισχυρά στοιχεία καινοτόμων εφαρμογών, εντούτοις είναι λίγες, δεν συνεργάζονται μεταξύ τους ή με τη διοίκηση του πάρκου. Σταδιακά και εφόσον το αρχικό κίνητρο εγκατάστασης που αφορούσε την ποιότητα των υποδομών περνάει σε δεύτερη μοίρα πολλές επιχειρήσεις αναζητούν νέα θέση εγκατάστασης. Την ίδια περίοδο μέσω του συνδέσμου επιχειρήσεων πληροφορικής προωθείται η υλοποίηση «Νέου Πάρκου Πληροφορικής», βαλκανικής εμβέλειας, που προσαθεί με κατάλληλα κίνητρα να συγκεντρώσει τις δυναμικές επιχειρήσεις του κλάδου, χωρίς να εντάσσει στο σχεδιασμό του μια πολιτική δικτύωσης με το υπάρχον «Τεχνολογικό Πάρκο».

4. Αντί συμπερασμάτων

Η μετάβαση προς μια νέα παραγωγική πραγματικότητα, σε ένα περιβάλλον ρευστότητας και διεθνούς οικονομικής κρίσης, είναι περισσότερο από εμφανής στα αποτελέσματα της έρευνας στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης. Θα επιχειρήσουμε τη γενίκευση των βασικών πορισμάτων, ξεκινώντας από ορισμένες συμπερασματικές παρατηρήσεις για τα δύο θεωρητικά πρότυπα γύρω από τις αλλαγές στην παραγωγή και την εργασία, στα οποία εστιάζουμε στο παρόν άρθρο.

Στις επιχειρήσεις του δείγματος δεν μπορεί να υποστηριχθεί πως η σύγχρονη οικονομική συγκυρία συνεπάγεται μια ολοκληρωτική στροφή προς ευέλικτα πρότυπα παραγωγής και συσσώρευσης, όμοια με αυτά που περιγράφουν οι μεταφορντικές αναλύσεις. Συγκεκριμένα, το πρότυπο ενδοεπιχειρησιακής οργάνωσης της «ευέλικτης επιχείρησης» αντιστοιχεί περισσότερο στην πραγματικότητα ορισμένων επιχειρήσεων των κεντρικών χωρών, παρά σε επιχειρήσεις άλλων κοινωνικών σχηματισμών. Η έρευνα έδειξε πως μια μεγάλη ομάδα μονάδων στο τοπικό παραγωγικό σύστημα της Θεσσαλονίκης, σε κλάδους όπως τα μηχανήματα, τα ποτά, η κλωστοϋφαντουργία και τα βαφεία, είναι έκθετη στις πιέσεις του ανταγωνισμού και «αναγκασμένη» να απευθύνεται σε αγορές του εξωτερικού και συνεπώς προχωράει σε σημαντικές αναδιατάξεις στα πρότυπα οργάνωσης της παραγωγής αλλά και στη χωροθετική δομή της. Στη μεγάλη τους πλειοψηφία, οι επιχειρήσεις αυτές διατηρούν σταθερό το απασχολούμενο δυναμικό τους και οι τακτικές εργασιακής ευελιξίας που επιστρατεύουν είναι σημαντικές, χωρίς όμως να αντιστοιχούν σε έναν καθαρό δυϊσμό μεταξύ λειτουργικών και αριθμητικών ευελιξιών.

Στον αμυντικό πόλο των ελληνικών επιχειρήσεων, ιδιαίτερα στις μικρότερες από αυτές, εντοπίστηκε πως σε πολλές περιπτώσεις στηρίζονται αποκλειστικά ή κυρίαρχα σε ελαστικές μορφές απασχόλησης, ανάλογα με τον κλάδο, την οικονομική συγκυρία ή τη διαπραγματευτική δύναμη των εργαζομένων. Παράλληλα,

το υπαρκτό «κεντρικό» εργατικό δυναμικό, όπως προέκυψε και από επιμέρους συνεντεύξεις με υπευθύνους επιχειρήσεων, αντιμετωπίζει συνήθως άλλες στρατηγικές πλην της λειτουργικής ευελιξίας: τέτοιες είναι η υπερωριακή, η βραδινή, η εναλλασσόμενη απασχόληση και άλλες μορφές ευελιξίας του χρόνου εργασίας. Παράλληλα, το κριτήριο της σταθερότητας απασχόλησης δεν αρκεί για τον προσδιορισμό του κεντρικού πυρήνα εργαζομένων, καθώς οι τελευταίοι μπορεί να μην εντάσσονται καθόλου σε τακτικές πολυειδίκευσης και αναβάθμισης.

Αναφορικά με την ευέλικτη εξειδίκευση, που υποστηρίζει τη δυνατότητα υλοποίησης «βιομηχανικών τομών» υπέρ των ευέλικτα δικτυωμένων μικρομεσαίων επιχειρήσεων και σε βάρος των μεγάλων βιομηχανιών, φαίνεται να αγνοεί ή να παραγνωρίζει μια σημαντική πλευρά της ιστορικής και οικονομικής πραγματικότητας. Η μετάβαση από ένα παλιό σε ένα νέο στάδιο και οι αλλαγές στην εργασιακή διαδικασία μάλλον δεν αποτελούν ένα τυχαίο φαινόμενο, καθώς ο μηχανισμός μεγιστοποίησης της αποδοτικότητας θέτει σταδιακά στο περιθώριο τις αναποτελεσματικές μεθόδους παραγωγής. Σε αυτήν την «αλυσίδα» εξέλιξης, ο πιο «ανεπτυγμένος» τρόπος παραγωγής δεν ταυτίζεται απαραίτητα με τη μαζική παραγωγή ή τον φορντισμό και την αποειδίκευση, αλλά μπορεί να εμφανίσει μια ποικιλία μορφών εργασιακής διαδικασίας, όπως επιβεβαιώνει η περίπτωση της Θεσσαλονίκης αλλά και ιστορικογεωγραφικές αναλύσεις, τουλάχιστον για τη Ν. Ευρώπη (Leontidou, 1990· Μπράχος, 1993).

Παράλληλα, όπως προέκυψε από την έρευνα μας, η δυνατότητα επένδυσης σε νέες ευέλικτες τεχνολογίες και ο γενικότερος εκσυγχρονισμός αποτελούν δύσκολα προσεγγίσιμες επιλογές για την πλειοψηφία των μικρομεσαίων επιχειρήσεων. Οι επενδύσεις σε ευέλικτα και σύγχρονα συστήματα αφορούν κυρίως μεγάλες επιχειρήσεις, οι οποίες έχουν τη δυνατότητα άντλησης ιδίων κεφαλαίων αλλά και καλύτερη πρόσβαση σε χρηματοδοτήσεις. Η πραγματικότητα αυτή σε βάρος των μικρών μονάδων επιδεινώνεται από το γεγονός πως οι βιομηχανικές πολιτικές της τελευταίας δεκαετίας έχουν αποκλειστικά οριζόντιο χαρακτήρα, απορρίπτοντας τις κάθετες παρεμβάσεις σε επίπεδο κλάδου ή περιοχής (Πελαγίδης, 1997).

Η επιτυχής εφαρμογή των θεωρητικών αρχών της ευέλικτης εξειδίκευσης στηρίζεται στην τοπική ιστορική ιδιαιτερότητα των περιοχών της Τρίτης Ιταλίας. Μια σειρά παράμετροι, όπως οι τοπικοί πολιτικοί συσχετισμοί και ο πολιτικός παρεμβατισμός, τα δίκτυα μικρομεσαίων επιχειρήσεων, η βιομηχανική κουλτούρα του τοπικού πληθυσμού και η ευρύτερη κοινωνιολογική δομή είναι δύσκολα «αντιγράψιμες» σε διαφορετικά πλαίσια και δεν εγγυώνται την επιτυχή έκβαση της όποιας προσπάθειας. Πολλές από τις ιδιομορφίες αυτές συναντώνται και στο τοπικό παραγωγικό σύστημα που εξετάσαμε. Η εκτεταμένη ανοχή των ελεγκτικών μηχανισμών απέναντι στις παραβάσεις της φορολογικής και εργασιακής νομοθεσίας, τα δίκτυα υπεργολαβιών, η διασπορά των μικρομεσαίων επιχειρήσεων στον αστικό και περιαστικό ιστό, αποτελούν κοινές διαστάσεις. Παράλληλα όμως υπάρχουν και μια σειρά από μεγάλες διαφορές: στην περίπτωση της Θεσσαλονίκης τα δίκτυα των μικρομεσαίων επιχειρήσεων δεν προχωρούν σε καινοτόμες μορφές συνεργασίας, δεν ιδρύουν κοινούς φορείς προμήθειας πρώτων υλών και προώθησης πωλήσεων. Η όποια δικτύωση καθορίζεται, σε μεγάλο βαθμό, από λίγες μεγάλες επιχειρήσεις, που αναθέτουν με προνομιακούς όρους τμήματα της

παραγωγικής τους διαδικασίας σε υπεργολάβους ή συμμετέχουν σε δίκτυα επιχειρήσεων που παράγουν αντίστοιχα προϊόντα (Hadjimichalis, 2006).

Όπως τονίστηκε, οι σύγχρονες μορφές δικτύωσης και η συνεργασία στο πλαίσιο πρωτοβουλιών για διείσδυση σε εξειδικευμένες αγορές είναι απούσες. Για παράδειγμα, κανένα από τα πλεκτήρια ή τα «τσαγκαράδικα» δεν διαθέτει ούτε προτίθεται να επενδύσει σε συστήματα αυτοματοποιημένης σχεδίασης, κοπής και κατασκευής. Οι πιο «σύγχρονες» από τις βιοτεχνίες διαθέτουν μηχανές μερικώς αυτοματοποιημένες, με δυνατότητες ανάγνωσης ψηφιακών σχεδίων. Οι απόψεις των παραγωγών σχετικά με τις προοπτικές του κλάδου τους, τη διεθνή συγκυρία, την ανάπτυξη πολιτικών και δομών συνεργασίας είναι απαισιόδοξες. Η δυναμική του τοπικού παραγωγικού συστήματος στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην υποβάθμιση του παραγωγικού δυναμισμού των μικρομεσαίων επιχειρήσεων και στη μεταφορά των επιπτώσεων του διεθνούς ανταγωνισμού, μεταξύ άλλων, σε βάρος του εργασιακού παράγοντα.

Εν κατακλείδι και παρά τα σημαντικά ανοικτά ερευνητικά ερωτήματα: Οι αναδιρθρωτικές επιλογές των ελληνικών βιομηχανικών επιχειρήσεων δεν μπορούν να ερμηνευθούν από μεταφορντικά θεωρητικά υποδείγματα όπως αυτά που εξετάσαμε. Οι στρατηγικές αυτές, επιθετικού ή αμυντικού χαρακτήρα, οφείλουν να μελετώνται στα πλαίσια τοπικών παραγωγικών συστημάτων με ιδιαίτερη προσοχή στις χωρικές, κλαδικές και εργασιακές παραμέτρους τους. Πρόκειται για διαφορετικές στρατηγικές οι οποίες συνυπάρχουν στο πλαίσιο ενός ιεραρχικά δομημένου προτύπου συσσώρευσης και δεν αντιστοιχούν απαραίτητα σε μια «καλή» και μια «κακή» εκδοχή αναδιάρθρωσης. Πολλές από τις συναφείς μελέτες πραγματοποιούν αυτή την εσφαλμένη παραδοχή, τείνοντας να αποδώσουν στον «εκσυγχρονισμό» μια καθολικά ωφέλιμη ισχύ, και ταυτίζοντας τα συμφέροντα και τις επιδιώξεις του κεφαλαίου και της εργασίας (Λυμπεράκη και Δενδρινός, 2004· Λινάρδος-Ρυλμόν, 2002). Η πραγματικότητα είναι περισσότερο σύνθετη καθώς κάθε μία από τις στρατηγικές συντίθεται από ποικίλες μεθόδους οργάνωσης της παραγωγής και αξιοποίησης της εργασιακής ευελιξίας, ενίοτε αντιφατικές, και ενσωματώνει διαφορετικές μορφές ευέλικτων εργασιών με επιμέρους διαφοροποιήσεις ανά κλάδο. Κάθε μια καθορίζεται και με τη σειρά της καθορίζει το τοπικό παραγωγικό σύστημα της περιοχής στην οποία αναπτύσσεται, αλληλεπιδρώντας με διαφορετικό τρόπο και ακολουθώντας τα δικά της χωροθετικά πρότυπα.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Amin A. (επιμ.) (1994), *Post Fordism: a reader*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Atkinson J. and Meager N. (1988), *Changing working patterns: How companies achieve flexibility to meet new needs*, Λονδίνο: Nedo.
- Avery C. και Zabel D. (2001), *The flexible workplace*, Quorum Books USA.
- Gialis S. (2006), «Informal forms of work and the fragmentation of local labour markets: the case of part-time work in Greece», *46th congress of the European Regional Science Association*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Σεπτέμβριος 2006, Βόλος.
- Gialis S. και Κarnaυou E. (2008), «Dimensions of atypical forms of employment in Thessaloniki, Greece», *International Journal of Urban and Regional Research* 32 (4).
- Hadjimichalis C. (2006), «The end of Third Italy as we knew it?», *Antipode* 38 (1): 82-106.
- Harvey D. (1990), *The condition of post- modernity*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Harvey D. (2006), *Spaces of Global Capitalism: a theory of uneven geographical development*, Λονδίνο: Verso.

- Hall D. και Danta D. (επιμ.) (1996), *Reconstructing the Balkans: a geography of the new Southeast Europe*, Willey.
- Hatziprokopiou P. (2004): «Balkan immigrants in the Greek city of Thessaloniki: local processes of incorporation in an international perspective», *European Urban and Regional Studies* 11 (4): 321-338.
- Hirst P. και Zeitlin H. (1991), «Flexible specialization vs post Fordism», *Economy and Society*, 20 (1).
- Massey D. and Meegan R. (1982), *The anatomy of job loss*, Λονδίνο: Methuen.
- Massey D. (2005), *For Space*, Λονδίνο: Sage.
- Piore M. και Sabel C. (1986), *The second industrial divide: possibilities for prosperity*, Λονδίνο: Basic Books.
- Sheppard E. και Barnes J.T. (επιμ.) (2003), *A companion to Economic Geography*, Οξφόρδη: Blackwell.
- Storper M. and Scott A. (1993), *Pathways to industrialization and regional development*, Λονδίνο: Routledge.
- Syrret S. (1995), *Local development, restructuring, locality and economic initiative in Portugal*, Άλντερσοτ, Avebury.
- Γκιάλης Σ., Κοντοζούδης Π. και Χατζηχαρίσης Π. (2005), «Γεωγραφία της εργασίας και της αναδιάρθρωσης σε μια εκκολαπτόμενη βαλκανική μητρόπολη: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης και της βιομηχανίας της», *Επιθεώρηση Εργασιακών Σχέσεων* 39: 77-93.
- Δεδουσόπουλος Α. (2002), *Οι αναδιρθρώσεις της παραγωγής*, Αθήνα: Τυπωθήτω.
- Ιωακείμoglou H. (1996), *Αναδιάρθρωση και διεθνής εξειδίκευση της Ελληνικής βιομηχανίας*, Αθήνα: ΙΝΕ/ΓΣΕΕ.
- Λαμπριανίδης Α. και Λυμπεράκη Α. (2001), *Αλβανοί μετανάστες στη Θεσσαλονίκη, διαδρομές ενημερίας και παραδρομές δημόσιας εικόνας*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη.
- Λεοντίδου Α. (1986), «Αναζητώντας τη χαμένη εργασία: η κοινωνιολογία των πόλεων στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 60: 72-93.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν Π. (2002), «Πολιτικές για την ανταγωνιστικότητα και την απασχόληση, η περίπτωση του νομού Θεσσαλονίκης», *Ενημέρωση του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ* 4 (2002): 2-12.
- Λυμπεράκη Α. και Δενδρινός Γ. (2004), *Ευέλικτη εργασία: νέες μορφές και ποιότητα απασχόλησης*, Αθήνα: Κέρκυρα.
- Μπράχος Γ. (1993), «Ευέλικτα συστήματα παραγωγής: ο μύθος της εξόδου από την κρίση», *Θέσεις* 43.
- Πελαγίδης Θ. (1997), *Η διεθνοποίηση της Ελληνικής Βιομηχανίας: ευελιξία και αναδιάρθρωση*, Αθήνα: Εξάντας.
- ΤΕΕ (2006), «Ελληνική Βιομηχανία: Προς την Οικονομία της Γνώσης», *3ο Πανελλήνιο Συνέδριο Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδας*, Divani Caravel, Αθήνα.
- Χασσίδ Ι. (1994), *Προσαρμογές και ανταγωνιστικότητα στην Ελληνική βιομηχανία*, Αθήνα: ΙΟΒΕ.
- Χατζημιγάλης Κ. και Βάϊου Ντ. (1997), *Με τη ραπτομηχανή στην κουζίνα και τους Πολωνούς στους αγρούς: Πόλεις, περιφέρειες και άτυπη εργασία*, Αθήνα: Εξάντας.